

УДК 347.121.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.28>

ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ПРАВА ДИТИНИ НА ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я В УМОВАХ ВІЙНИ

Світлак І.І.,

*доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри правознавства і гуманітарних дисциплін
Вінницького навчально-наукового інституту економіки
Західноукраїнського національного університету, м. Вінниця
ORCID ID: 0000-0002-4408-6868
e-mail: svitlakiryna@gmail.com*

Поджаренко К.Є.,

*кандидат юридичних наук,
директор КЗ «ЗОШ I-III ступенів № 18 ВМР», м. Вінниця
ORCID ID: 0000-0001-7201-6659
e-mail: kpodzarenko@gmail.com*

Світлак І.І., Поджаренко К.Є. Юридичні гарантії забезпечення та захисту права дитини на психічне здоров'я в умовах війни.

Стаття присвячена дослідженню проблем забезпечення права дитини на здоров'я, а саме права на психічне здоров'я в умовах війни. Діти є однією з найменш захищених верств населення та найбільш вразливою категорією під час війни. Нормами звичаєвого міжнародного гуманітарного права гарантовано, що діти, яких торкнувся збройний конфлікт мають право на особливу повагу та захист поміж різних категорій осіб, що перебувають під особливим захистом.

Невід'ємною детермінантною загального здоров'я дитини є її психічне здоров'я. Виклики ментальному здоров'ю і психологічному благополуччю та розвитку дитини, спричинені повномасштабною війною, вплинули і на реалізацію права на здоров'я.

На підставі аналізу спеціальних юридичних та психологічних досліджень, розкрито загальні підходи до аналізу сутності та змісту психічного здоров'я як невід'ємної складової загального здоров'я дитини. Розглянуто основні науково-теоретичні концепції щодо використання понять «здоров'я», «психічне здоров'я», «психічне благополуччя». Досліджено та розмежовано термінологічний ряд «психічне здоров'я» / «психологічне здоров'я», «психічне благополуччя» / «психологічне благополуччя». Аргументовано помилковість використання терміну «психологічне здоров'я» при тлумаченні змісту поняття «здоров'я», ототожнюючи його із дотичним поняттям «психічне здоров'я». Акцентується увага, що психологічне здоров'я як стан душевного благополуччя, комфорту лише складова психічного здоров'я. Підкреслено мультидисциплінарну, комплексну природу досліджуваних феноменів. Запропоновані авторські дефі-

ніції категорій «психічне здоров'я» та «психічне здоров'я дитини» як об'єкт права.

У статті представлений загальнотеоретичний огляд особистого немайнового права дитини на здоров'я та розглядається основні концепції щодо раціональності використання понять «право на здоров'я» та «право на охорону здоров'я».

Окрема увага приділяється дослідженню міжнародно-правових та національних актів, що гарантують забезпечення прав, пов'язаних із таким нематеріальним благом як здоров'я дитини, в тому числі психічне здоров'я. Проаналізовані норми міжнародного гуманітарного права, які містять гарантії реалізації права дитини на здоров'я під час війни, відповідно до яких має здійснюватися захист дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, а також тих дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій.

Прокоментована нормативна дефініція поняття «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» на предмет відповідності сучасним реаліям та сформульовані пропозиції по удосконаленню законодавства у досліджуваній сфері, що сприятиме покращенню охорони психічного здоров'я дитини та розбудові української системи психологічної допомоги та психосоціальної підтримки дитини. Елементами правового механізму для реалізації, охорони і захисту права дитини на психічне здоров'я мають стати профілактика; своєчасне виявлення дітей, які потребують психологічної допомоги; надання широкого спектру психологічних послуг. Першочергову роль в забезпеченні права дитини на психічне здоров'я мають відіграти заклади освіти.

Ключові слова: дитина; дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів; здоров'я; психічне здоров'я; психічне благополуччя; психологічне здоров'я; право на

охорону здоров'я; право на здоров'я; психологічна допомога.

Svitlak I., Podzharenko K. Legal guarantees for ensuring and protecting the right of a child to mental health in times of war.

The article is devoted to the study of the problems of ensuring the child's right to health, namely the right to mental health in the conditions of war. Children are one of the least protected groups of the population and the most vulnerable in times of war. Customary international humanitarian law guarantees that children affected by armed conflict are entitled to special respect and protection among the various categories of persons under special protection.

Mental health is an integral determinant of a child's overall health. The challenges to mental health and psychological well-being and development of children caused by the full-scale war have also affected the realisation of the right to health. Based on the analysis of special legal and psychological studies, the author reveals general approaches to the analysis of the essence and content of mental health as an integral part of the child's overall health. The basic scientific and theoretical concepts of using the concepts of "health", "mental health", "mental well-being" are considered. The terminology "mental health" / "psychological health", "mental well-being" / "psychological well-being" is studied and differentiated. The author argues that the use of the term "psychological health" is erroneous when interpreting the content of the concept of "health", identifying it with the related concept of "mental health". The multidisciplinary, complex nature of the phenomena under study is emphasised. The multidisciplinary, complex nature of the phenomena under study is emphasised. The author's definitions of the categories "mental health" and "child's mental health" as an object of law are proposed.

The article provides a general theoretical overview of a child's personal non-property right to health and examines the main concepts of rationality of using the concepts of "right to health" and "right to healthcare". Particular attention is paid to the study of international legal and national acts that guarantee the rights related to such intangible good as child health, including mental health. The author analyses the norms of international humanitarian law containing guarantees for the realisation of the child's right to health in time of war, according to which children in the zone of hostilities and armed conflicts, as well as those children who have suffered as a result of hostilities, should be protected.

The author comments on the normative definition of the concept of "child affected by hostilities and armed conflicts" in terms of its compliance with modern realities and formulates proposals for improving the legislation in the field of research,

which will contribute to the improvement of child mental health protection and the development of the Ukrainian system of psychological assistance and psychosocial support for children. The elements of the legal mechanism for the implementation, protection and defence of the child's right to mental health should include prevention; timely identification of children in need of psychological assistance; and provision of a wide range of psychological services. Educational institutions should play a primary role in ensuring the child's right to mental health.

Key words: child; child affected by hostilities and armed conflicts; health; mental health; mental well-being; psychological health; right to health care; right to health; psychological assistance.

Постановка проблеми. Війська агресія РФ стала колосальним викликом та стресовим чинником психічному здоров'ю населення України, причому як дорослих людей, так і дітей, які є найбільш вразливим прошарком суспільства в умовах кризових ситуацій, зокрема таких як постійне перебування в умовах повномасштабної війни. Наслідки впливу війни, які спостерігаються сьогодні, проявляються як у короткострокових розладах ментального здоров'я пересічних громадян, так і у більш серйозних наслідках (розвиток психічної хвороби середньої тяжкості, важкі хвороби), що ж до впливу на дитячу психіку, то передбачувані негативні наслідки взагалі можуть бути незворотними, що в подальшому, на нашу думку, матиме катастрофічний ефект для усієї української нації та суспільства в цілому. Адже здоров'я дітей в глобальному розумінні це майбутнє здоров'я усієї української нації, показник суспільного та економічного добробуту країни.

Беручи до уваги підвищену емоційну лабільність, вразливість дитячої психіки як нестійкої, рухливої і сприйнятливої до зовнішніх впливів, провідні фахівці у галузі психології, психотерапії та психіатрії одностайно констатують, що війна зруйнувала психологічну безпеку і стала загрозою психічному здоров'ю дитини із ризиками виникнення розладів у психічному розвитку, а також розвитку тривалих форм фізичної, психологічної та соціальної дезадаптації. З цього приводу вбачається слушною думка О.Ф. Яцини, що вплив війни на психічне здоров'я – це соціальна реальність, яка змушує розкриваючи характер змін психіки дітей і підлітків, працювати над зниженням ризиків виникнення у них проблем у майбутньому [1, с. 560].

Про наявність означеної проблеми, та необхідності її нагального розв'язання лунають заяви і на офіційному рівні. Так, з ініціативи першої леді країни у 2022 році стартувала Національна програма ментального здоров'я, мета якої - розбудова ефективної системи якісних і доступних послуг із психічного здоров'я [2].

В зв'язку із вищевикладеним, питання юридичних гарантій реалізації та захисту права дитини на здоров'я, зокрема на психічне здоров'я та психосоціальну підтримку під час війни в Україні, не тільки не втрачає актуальності і значимості, але потребує системного науково-теоретичного аналізу та розробки конкретних пропозицій щодо вдосконалення механізму захисту прав дітей під час війни, модернізації законодавства у досліджуваній сфері суспільних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Висвітлення проблем, пов'язаних із забезпеченням та захистом прав дітей завжди були предметом наукових розробок представників різних галузевих наук. Окремі питання психологічної допомоги дітям сучасних воєн висвітлені в працях провідних психологів, юристів, педагогів, медиків. З огляду на предмет дослідження, заслуговує на увагу огляд проблемних питань дотримання прав дитини в умовах збройного конфлікту на Сході України, свого часу проведене фахівцями Української Гельсінської спілки з прав людини [3].

Доктринальні питання реалізації та захисту прав людини у сфері охорони здоров'я розглядалися у працях відомих науковців-юристів: С.Б. Булеци, А.А. Герц, В.В. Горбунової, Є.В. Карпенка, Р.А. Майданика, Г.А. Миронової, М.В. Менджул, Л.А. Ольховик, Н.В. Павловської, Н.Б. Побіанської, О.С. Пояснюк, О.О. Пунди, Г.О. Резніка, В.О. Савченка, І.Я. Сенюти, В.Ю. Стеценко, Р.О. Стефанчука, Н.С. Хатнюк, Є.О. Харитонова та ін. Незважаючи на велику кількість наукових праць з цієї проблематики, право дитини на здоров'я, а особливо захист та забезпечення права дитини на охорону ментального здоров'я в умовах повномасштабної війни в Україні, потребує додаткового науково-теоретичного та прикладного осмислення.

Мета статті На підставі аналізу міжнародно-правових, національно-правових актів, якими визначені гарантії права дитини на здоров'я дослідити існуючі проблеми дотримання права дитини на здоров'я, їх забезпечення та захист в умовах військового конфлікту. Здійснити системний аналіз понятійно-категоріального апарату в досліджуваній сфері та сформулювати авторські дефініції понять «психічне здоров'я» та «психічне здоров'я дитини». З'ясувати особливості реалізації права дитини на здоров'я, зокрема на психічне здоров'я в умовах війни, визначити тенденції розвитку законодавства, напрямки державної політики з формування сучасної моделі охорони психічного здоров'я дитини.

Виклад основного матеріалу. У науково-аналітичній доповіді, підготовленій провідними фахівцями Інституту соціальної та політичної психології НАПН України констатовано, що війна стала викликом соціально-психологічному стану усього українського суспільства. Основні психо-

логічні загрози, спричинені військовою агресією РФ, провідні дослідники ментального здоров'я нації пропонують диференціювати на групи: виклики українцям як спільноті; виклики ментальному здоров'ю особистості; виклики психологічному благополуччю та розвитку дитини; виклики українським психологам як фаховому співтовариству [4, с. 2].

З огляду на предмет та мету дослідження, варто зупинитись на висвітленні у правовій площині викликів, що впливають на психічне здоров'я такої спеціальної категорії суб'єктів як діти, аналізі юридичних гарантій, особливостей реалізації і захисту права дитини на здоров'я, взагалі, та психічне здоров'я та благополуччя, зокрема, в умовах триваючої повномасштабної війни в Україні.

При дослідженні права дитини на психічне здоров'я та його забезпечення в умовах війни, вихідним є розуміння фундаментальних понять: «здоров'я», «психічне здоров'я», «психічне здоров'я дитини». Ці питання знайшли широку науково-теоретичну розробку в різних галузевих науках.

На мультидисциплінарній природі категорії «здоров'я», яка охоплює філософські, політичні, соціальні та інші аспекти, акцентує увагу В. Москаленко. На думку академіка, здоров'я - це нормальний стан організму, який характеризується оптимальною саморегуляцією, повною узгодженістю при функціонуванні всіх органів та систем, рівновагою між організмом та зовнішнім середовищем при відсутності хворобливих проявів. Тобто здоров'я - це здатність організму перебувати в рівновазі з навколишнім середовищем [5].

Щодо нормативного трактування, класичним залишається сприйняття даної категорії за легальною дефініцією, що представлена в Преамбулі Статуту (Конституції) ВООЗ [6], та, відповідно, у спеціальному національному законодавстві - Основах законодавства про охорону здоров'я [7], за якими здоров'я тлумачиться як стан повного фізичного, психічного/душевного, соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних вад.

Проаналізувавши різні дефініції здоров'я, І.Я. Сенюта пропонує власне визначення цього терміна: «... здоров'я - це максимально досяжний та оптимальний фізичний і психічний стан людського організму, необхідний для забезпечення біологічного й соціального існування, здатності до тривалого активного життя й відтворення здорового покоління» [8, с. 23].

Вбачається, що сформульована І.Я. Сенютою дефініція є більш науково доведеною, аргументованою та вдалою, адже передбачає розуміння категорії «здоров'я» в широкому сенсі, а не лише як ефемерне та ідеальне здоров'я, яким фактично ніхто не може похизуватись.

Аналізуючи особисте немайнове право дитини на охорону здоров'я Г.О. Резнік пропонує розгля-

дати здоров'я дитини не лише як стан повного фізичного та душевного благополуччя у розумінні відсутності хвороби та психологічних чи фізичних відхилень у розвитку, а стан, який надає дитині можливість розвиватись в умовах здорового способу життя, тобто здоров'я дитини є поєднанням біологічних та соціальних якостей [9, с. 88]. Слід звернути уваги, що науковиця, як і І.Я. Сенюта виокремлює біологічну та соціальну складові здоров'я, що не викликає сумнівів. Але певний скептицизм викликає використання поняття «психологічне здоров'я», що дисонує із нормативними дефініціями, представленими вище, і в яких йдеться саме про «психічне здоров'я», а не «психологічне здоров'я». Нижче у статті представлені аргументи щодо розмежування та виокремлення цих категорій та заперечення підстав для їх ототожнення.

Отже, при визначенні змісту поняття здоров'я/ здоров'я дитини, як у нормативній, так і у різних науково-теоретичних дефініціях, що представлені у спеціальних дослідженнях, психічна детермінанта є обов'язковим та надзвичайно важливим елементом.

Нормативне визначення психічного здоров'я у національному законодавстві, зокрема у Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року, дублює трактовку ВООЗ: «... психічне здоров'я - це стан благополуччя, при якому кожна людина може реалізувати свій власний потенціал, впоратися із життєвими стресами, продуктивно та плідно працювати, а також робити внесок у життя своєї спільноти ...» [10].

В більш широкому значенні на нормативному рівні психічне здоров'я та психічне благополуччя трактується у Гельсінській декларації з охорони психічного здоров'я (EUR/04/5047810/6 від 14.01.2005 р.): «...психічне здоров'я та психічне благополуччя - це важливі передумови для високої якості життя та продуктивної діяльності окремих осіб, родин, місцевих громад та народів в цілому, оскільки дозволяє людям сприймати своє життя як повноцінне та значуще, бути активними та креативними членами суспільства...» [11].

Щодо наукових підходів тлумачення поняття «психічне здоров'я», то на підставі ґрунтовного аналізу найбільш поширених теоретичних концепцій психічного здоров'я особистості в психологічній науці, М.В. Фомич формулює наступне визначення: «... психічне здоров'я - це основа повноцінного розвитку особистості, що підкреслює відсутність у суб'єкта психічних захворювань та вбирає у себе основні прояви якостей людини як організатора і розпорядника власного життя, основними характеристиками якого є: активність, регуляція поведінки та діяльності, цілеспрямованість, креативність, критичність мислення, здатність брати на себе всю повноту відповідальності за подолання життєвих обставин і труднощів,

особистісне зростання та гармонійний розвиток з навколишнім світом» [12, с. 107].

О.Л. Корольчук, враховуючи сучасні умови життєдіяльності в Україні з існуючими ризиками, загрозами, розглядає психічне здоров'я як стан благополуччя та умову для реалізації людиною власного потенціалу, здолати виклики, стреси, продуктивно та плідно працювати, бути активним та творчим членом українського суспільства [13, с. 98].

У юридичній площині науково-обґрунтоване розуміння поняття «психічне здоров'я», представлено Р.О. Стефанчуком. Науковець пропонує психічне здоров'я, з правової точки зору, розглядати як складову загального здоров'я фізичної особи, тобто як стан особи, який характеризується цілісністю та узгодженістю усіх психічних функцій організму, що забезпечують, насамперед, внутрішнє почуття суб'єктивної психічної комфортності, а також здатність до цілеспрямованої усвідомленої діяльності та адекватні форми поведінки [14, с. 331]. Позиція вченого щодо неприйнятності використання категорії «благополуччя» для трактування змісту поняття «психічне здоров'я» заслуговує на увагу, автор юридично аргументує основні недоліки подібного правозастосування.

З огляду на вищевикладене, доцільно окремо зупинитись на категорії «благополуччя», зокрема «психічне благополуччя», переважно через яку трактується зміст понять «здоров'я» та «психічне здоров'я» (наприклад: статут ВООЗ), а іноді зустрічається ототожнення та взаємозаміна в трактуванні понять «психічне здоров'я» і «психічне благополуччя» (наприклад: Гельсінська декларація з охорони психічного здоров'я). Також певні термінологічні непорозуміння зустрічаються при тлумаченні змісту понять «психічне здоров'я»/«психологічне здоров'я», «психічне благополуччя»/«психологічне благополуччя» та розмежування даних категорій крізь призму суб'єктивної якості життя та задоволення від нього.

Так, Ю.І. Кашлюк пропонує виокремлювати «психічне здоров'я» через його альтернативу психічному нездоров'ю (порушення психіки, психічні захворювання, а також низька життєздатність індивіда, а «психологічне здоров'я» розглядати як комплексну характеристику особистості, що має структуру і динаміку, визначений соціокультурний феномен, який передбачає повноту її духовного розвитку [15, с. 50]. Такий підхід, на нашу думку, є виправданим та зрозумілим.

В свою чергу, К.В. Роєнко визначає психологічне благополуччя, як рівень задоволеності людини собою й своєю діяльністю, переважання позитивних емоцій та почуттів, встановлення гармонійних відносин з навколишнім світом та феномен, що є основою у побудові щасливого життя індивіда, показником самоактуалізації особистості [16, с. 6].

Трактування у міжнародно-правових дефініціях поняття «здоров'я» через феномен «благополуччя людини» в сучасній психологічній та юридичній науках викликають науковий інтерес та жваві дискусії.

При визначенні взаємозв'язку психічного здоров'я з благополуччям, заслуговує на увагу концепція, за якою психічне здоров'я – це не лише адекватність і цілеспрямованість поведінки, діяльності, послідовність у діях і вчинках, а злагодженість у протіканні багатьох процесів, переживання благополуччя, задоволеності життям. повноцінний розвиток і злагоджена робота всіх психічних функцій, стан душевного благополуччя, який характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів, що забезпечує адекватну до умов навколишньої дійсності регуляцію поведінки та діяльності. Психологічне здоров'я – це стан душевного благополуччя (комфورت), адекватного ставлення людини до навколишнього світу, відсутність хворобливих психічних явищ (фобій, неврозів), що є необхідною умовою її повноцінного розвитку [15, с. 54].

Отож, сучасне трактування близьких за змістом та значенням, тісно взаємопов'язаних таких понять як: «здоров'я» і «благополуччя» / «психічне здоров'я» і «психічне благополуччя» / «психологічне здоров'я» і «психологічне благополуччя» переважно зводиться до розуміння поняття «здоров'я» через категорію «благополуччя», де благополуччя слід розуміти в загальному (широкому значенні), а здоров'я – у вузькому (спеціальному значенні). З юридичної точки зору такий підхід є доволі спірним. Що ж до спроби сформулювати визначення загального здоров'я людини, через підміну понять «психічне здоров'я» на «психологічне», на нашу думку, відсутні будь-які науково-обґрунтовані підстави. Проведений аналіз спеціальних досліджень провідних фахівців в галузі психології, дає підстави сформулювати висновок, що психологічне здоров'я як стан душевного благополуччя, комфорту людини, це лише складова психічного здоров'я, яке є обов'язковою детермінантною загального здоров'я людини.

У правовій площині невиправданість правозастосовчого використання ВООЗ при трактуванні дефініції «здоров'я» феномену «благополуччя», Р.О. Стефанчук обґрунтовує ідеалістичним характером визначення «здоров'я». Так, запропоноване законодавцем визначення поняття здоров'я науковець трактує як визначення поняття «ідеальне здоров'я», тобто як поставлену ціль щодо власного здоров'я, як еталон, до певною мірою ідеалістичним характером даного. Динаміка тих чи інших ознак загального поняття «здоров'я» дає підстави вважати, що вони можуть призвести до порушення поняття «благополуччя» як основоположної складової даного визначення. А відсутність зазначеного благополуччя, принаймні, в

одній із вище вказаних сфер свідчить про фактичну відсутність і самого здоров'я як блага [14, с. 326].

Порівняльно-правовий аналіз нормативних та науково-теоретичних визначень понять «психічне здоров'я», «психічне благополуччя» («психологічне здоров'я», «психологічне благополуччя») дав можливість сформулювати авторську дефініцію психічного здоров'я як об'єкта права, не використовуючи категорію «благополуччя», а саме: психічне здоров'я людини – це невід'ємна складова її загального здоров'я, а саме відсутність психічних розладів, певний ресурс та потенціал людини (комплекс установок, якостей і функціональних здібностей), завдяки якому особа може ефективно адаптуватися до навколишнього середовища (сприятливого/несприятливого) та долати чинники зовнішнього впливу (кризові ситуації, неочікувані стреси та ризики тощо), що забезпечує стан психологічного/душевного комфорту.

Представлені вище тлумачення поняття «психічне здоров'я», на нашу думку, неможна буквально калькувати при трактуванні феномену «психічне здоров'я дитини», адже психічне здоров'я останньої має свою специфіку. Діти є своєрідним суб'єктом права на здоров'я, оскільки для них притаманна низка вікових особливостей розвитку (фізична та розумова незрілість, наївність, вразливість, залежність). Окремі вікові періоди дитини (від народження до 18 років) характеризуються певною специфікою психосоціального розвитку, що, по-перше, відображається на її психічному здоров'ї, по-друге, на визначенні методів, технік, прийомів щодо його збереження та відновлення.

Проблема збереження психічного здоров'я дитини не є новою. Про нагальну потребу звертати окрему увагу на психічне здоров'я та психосоціальний розвиток дітей, які складають значну частину світового населення, йдеться у доповіді Комітета експертів ВООЗ з охорони психічного здоров'я «Психічне здоров'я та психосоціальний розвиток дітей» (м. Женева, 1979 р.) [17]. В доповіді фахівцями акцентувалась увага на складній структурі взаємозв'язків між здоров'ям дитини та психосоціальними факторами, соціально-економічними умовами та політичною ситуацією в країні, а також наголошується, що знецінення психічного здоров'я дитини може призвести до катастрофічних наслідків, особливо в часи бурхливих соціально-економічних та політичних змін (прим.: наразі саме така ситуація спостерігається в Україні).

В психологічній науці відсутнє універсальне визначення психічного здоров'я дитини. О.І. Василевська вважає, що психічне здоров'я дитини – це фундаментальна складова її життя, максимальний ступінь виявлення індивідуальності особистості при адекватному рівні її адаптації до

зовнішнього середовища і відсутності психічних розладів, що забезпечує пізнання навколишнього світу, конструктивну взаємодію з оточуючими, дозволяє розкрити особистісний потенціал, стати суспільно активним громадянином [18, с. 54].

Резюмуючи викладене вище, пропонуємо авторську дефініцію поняття «психічне здоров'я дитини»: психічне здоров'я дитини – невід'ємна складова загального здоров'я дитини, стан максимальної адаптивності психічної діяльності і поведінки, адекватної віку дитини, що забезпечує її емоційний, душевний комфорт, гармонійний розвиток, рівновагу з навколишнім середовищем при відсутності психічних розладів.

З'ясувавши зміст такого особистого немайнового блага як «здоров'я» та «психічне здоров'я», що є об'єктом права, доцільно зупинитись на визначенні, пов'язаних із ними прав: «право на здоров'я» («право на здоров'я дитини»), «право на охорону здоров'я» («право на охорону здоров'я дитини»), «право на психічне здоров'я дитини», «право на психічне здоров'я дитини в умовах війни».

В юридичній науці широко представлений науково-теоретичний дискурс щодо доцільності використання понять «право на здоров'я» чи «право на охорону здоров'я», їх співвідношення та розмежування. В сучасній цивілістиці найбільш науково-аргументовані розробки, здійснені на підставі системного аналізу термінологічної визначеності прав, в яких саме здоров'я є об'єктом, їх особлива цивільно-правова природа, уособлені у монографіях Р.О. Стефанчука [14] та І.Я. Сенюти [8].

Наукова позиція Р.О. Стефанчука полягає у доведенні раціональності використання поняття «право на здоров'я». Зокрема, науковець аргументує, що чинне законодавство України повинно закріплювати не низку прав у сфері охорони здоров'я фізичної особи, а, в першу чергу, право на здоров'я, включаючи його активний та пасивний зміст. Проаналізувавши існуючі наукові позиції, доктрини, тенденції та застосувавши системний підхід до дослідження, Р.О. Стефанчук формулює авторську дефініцію даного права: «... під правом на здоров'я як особистим немайновим правом слід розуміти особисте немайнове право фізичних осіб щодо володіння здоров'ям, як особистим немайновим благом, його використання в межах, що встановлені законом, а також захисту власного здоров'я та в передбачених законом випадках – здоров'я інших фізичних осіб...» [14, с. 344].

Натомість, І.Я. Сенюта, аналізуючи термінологічну визначеність поняття права, покликаного забезпечувати таке благо людини, як здоров'я, аргументує та визнає існування саме права людини на охорону здоров'я, називаючи його одним із визначальних серед природних, невід'ємних, невідчужуваних і непорушних прав людини, яке

гарантує кожній людині які члену громадянського суспільства невтручання держави у сферу її особистого і сімейного життя, захист її життя і здоров'я, особисту недоторканність й безпеку тощо [8, с. 19].

При дослідженні особистих немайнових прав, направлених на забезпечення фізичного та психічного благополуччя такої особливої категорії як діти, Л.А. Ольховик використовує саме поняття «право дитини на здоров'я» (а не «право дитини на охорону здоров'я»), зміст якого визначає як надані законом можливості, що забезпечують стан повного фізичного та душевного благополуччя [19, с. 8].

В контексті дослідження, заслуговує на увагу аргументація Г.О. Резнік щодо застосування по відношенню до дітей термінологічної конструкції «право на охорону здоров'я». Таку позицію науковиця обґрунтовує тим, що дитина як суб'єкт, повністю залежна на певному етапі свого розвитку від батьків, відповідно, не може самостійно, повною мірою користуватися та розпоряджатися своїм здоров'ям, отже щодо дитини доречніше розглядати право на здоров'я крізь його соціальну складову, використовуючи термін «право на охорону здоров'я та медичну допомогу», тим більше, що це поняття офіційно закріплене в національному законодавстві [9, с. 88].

На нашу думку, запропонована вище аргументація доцільності використання поняття права на охорону здоров'я щодо такого особливого суб'єкта права як дитина є неоднозначною. Науково-теоретичне обґрунтування термінологічного застосування у цивілістиці поняття «право на здоров'я» як природного права в широкому сенсі є більш аргументованим. Аргумент щодо нормативного визначення в національному законодавстві поняття «право на охорону здоров'я» викликає певний скепсис, адже у міжнародно-правих актах у досліджуваній сфері зустрічаємо паралельне використання цих двох терміносполучень. Вбачається, користування основними правами людини не залежить від віку, відповідно, обсягів цивільної дієздатності (часткова, неповна), що впливає на здатність дитини реалізовувати певні права у сфері охорони здоров'я, ці права належать виключно самій дитині як суб'єкту права. Факт особистої (безпосередньої реалізації права) чи його здійснення через законних представників, не є аргументом, щоб вважати, що дитина позбавлена права на здоров'я, а наділена лише правом на охорону здоров'я. Правом на здоров'я наділена кожна дитина незалежно від віку та обсягів цивільної дієздатності, що відповідає фундаментальним засадам, які містяться у Загальній декларації прав людини та Конвенції ООН про права дитини (надалі - Конвенція).

Ми підтримуємо позицію Р.О. Стефанчука, що у вітчизняному законодавстві безпідставно зву-

жено обсяг та зміст існуючих можливостей фізичної особи щодо власного здоров'я, здебільшого переводячи їх у характер прав, що носять охоронний характер, адже йдеться лише про гарантії фізичної особи права на охорону її здоров'я, а не про реальну правову можливість вчиняти максимально широку за кількісним та якісним аспектом суму дій (поведінки), що спрямована на задоволення своїх інтересів у сфері власного здоров'я. Отож, чинне законодавство України повинно закріплювати не низку прав у сфері охорони здоров'я фізичної особи, а в першу чергу право на здоров'я, включаючи його активний та пасивний зміст [14, с. 323].

Враховуючи вищевикладене, нам імponує позиція цивілістів, які є прибічниками визначеності поняття права, покликаного забезпечувати таке благо людини, як здоров'я терміносполученням «право людини на здоров'я». В подальшому нами буде використано терміносполучення «право людини на здоров'я», в загальному розумінні, та «право дитини на здоров'я» (право дитини на психічне здоров'я), в спеціальному сенсі, адже права дитини охоплюють як загальнолюдські права і свободи людини, так і права, які можуть належати лише дитині.

У зв'язку з триваючою повномасштабною війною в Україні страждають різні категорії населення, вплив на психічне здоров'я яких має свої властивості, але без сумніву, загрози психологічному благополуччю та розвитку дитини, порушення права дитини на здоров'я потребує особливої уваги та дотримання міжнародних стандартів. Саме у Статуті ВООЗ йдеться, що здоровий розвиток дитини є найважливішим чинником, а здатність гармонійно жити у змінних умовах середовища є основою для такого розвитку. Українські діти різних вікових груп сьогодні опинились у надзвичайно кризовому середовищі, в якому досягти стану душевного комфорту та гармонії майже нереально. Отож, дитина в умовах війни потребує особливого захисту.

Міжгалузевий характер відносин у сфері охорони здоров'я дитини, а також доктринальна та нормативна дискусійність проблематики у використанні вищеназваних понять, потребують ґрунтовного аналізу окремих міжнародно-правових та національних актів, що гарантують забезпечення прав, пов'язаних із таким нематеріальним благом як здоров'я дитини, в тому числі психічне здоров'я.

Правові норми щодо права дітей на здоров'я та його захист містяться у чинних для України базових міжнародно-правових актах про права людини, базових документах у сфері захисту прав дітей та національному законодавстві.

Відповідно до ст. 25 Загальної декларації прав людини «... кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло,

медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, ... дитинство дає право на особливе піклування і допомогу» [20].

У ч. 1 ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (надалі - МПЕСКП) йдеться, що «... держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я». У Загальному коментарі нормативного змісту права на здоров'я за МПЕСКП, дане право тлумачиться не просто як коротка форма для права на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я, воно містить більш складне і глибоке розуміння права на здоров'я, що включає в себе широкий спектр соціально-економічних чинників, що створюють умови, в яких люди можуть вести здоровий спосіб життя, і охоплює основоположні детермінанти здоров'я (широкий спектр соціально-економічних чинників, що створюють умови, в яких люди можуть вести здоровий спосіб життя) [21, с. 10]

Право дитини на здоров'я на міжнародному рівні забезпечується виконанням положень Конвенції, в якій у ч. 2 ст. 24 визнано право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та засобами лікування хвороб і відновлення здоров'я. Жодна дитина немає бути позбавлена свого права на доступ до подібних послуг системи охорони здоров'я. Держави-учасниці забезпечують у максимально можливій мірі виживання і здоровий розвиток дитини (ст. 6 Конвенції) [22].

Основоположні засади забезпечення права дитини на здоров'я на національному рівні містяться у Конституції України, ЦК України, СК України, Основах законодавства про охорону здоров'я, що закріплюють можливості у сфері власного здоров'я фізичної особи, а також у спеціальних нормативно-правових актах, що безпосередньо регулюють суспільні відносини у галузі охорони дитинства взагалі, як то Закон України «Про охорону дитинства», так і спеціальному законодавстві, що регламентує порядок надання медичної допомоги дітям.

У Всесвітній декларації про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей, поліпшення здоров'я та харчування дітей визнається першочерговим обов'язком. У цьому міжнародному документі також йдеться, що кожен день багато дітей у всьому світі перебувають у небезпеці, яка перешкоджає їхньому росту і розвиткові. Діти терплять незчисленні страждання, стаючи жертвами війни і насильства [23].

Отож, питання реалізації права дитини на здоров'я в Україні, зокрема таку його складову, як право на психічне здоров'я (його збереження, відновлення, захист), слід розглядати крізь приз-

му тих трагічних подій, що відбуваються сьогодні в країні. Враховуючи основні детермінанти змісту психічного здоров'я (соціально-економічні, біологічні та екологічні), які впливають на його рівень в будь-який момент часу, війна є найбільш вираженим негативним чинником, що впливає на психічне здоров'я дитини, оскільки обумовлює пряму загрозу її життю.

На пагубний та широкомасштабний вплив збройних конфліктів на дітей та його довгострокові наслідки вказується і у низці міжнародно-правових актів, як то Факультативний протокол до Конвенції щодо участі дітей у збройних конфліктах; Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей.

Діти, яких торкнувся збройний конфлікт (міжнародний чи неміжнародний) мають право на особливу повагу та захист поміж різних категорій осіб, що перебувають під особливим захистом (норма 135 Звичаєвого міжнародного гуманітарного права).

Захист дітей, залучених до збройних конфліктів, регулюється, нормами міжнародного права в галузі прав дитини; нормами загальних договорів з гуманітарного права, в яких зосереджено увагу і на дорослих, і на дітях; в глобальних і регіональних договорах, які регулюють дії держав як у мирних мовах, так і в ситуаціях збройних конфліктів; нормами звичаєвого міжнародного права [3, с. 21].

Зазначеними нормами закріплюється мінімальний стандарт прав дитини у збройних конфліктах, зупинимось на аналізі тих норм, які містять гарантії реалізації права дитини на здоров'я під час війни.

У ст. ст. 38, 39 Конвенції «... держави-учасниці зобов'язані поважати норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до них у випадку збройних конфліктів і мають відношення до дітей, та забезпечувати їх додержання ... вживають всіх необхідних заходів для сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою ... збройних конфліктів. Таке відновлення і реінтеграція мають здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу і гідність дитини» [22].

У Факультативному протоколі до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах, окрема увага акцентується на зміцненні міжнародного співробітництва у справі фізичної та психосоціальної реабілітації і соціальної реінтеграції дітей, які є жертвами збройних конфліктів.

Декларацією про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів гарантовано, що жінки та діти, які належать до цивільного населення і, які опинились в умовах надзвичайних обставин і збройних конфліктів у боротьбі за мир, самовизначення, національне визволення і незалежність або проживають на

окупованих територіях, не можуть бути позбавлені даху, харчування, медичної допомоги та інших невід'ємних прав відповідно до основних міжнародні документи з прав людини [24].

Відповідно до вищезазначених норм міжнародного гуманітарного права має здійснюватися захист дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, а також тих дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів і в Україні (ст. 30¹ Закону України «Про охорону дитинства»).

Реалії, в яких змушені жити українські діти, дають підстави констатувати, по-перше, тотальне порушення прав дитини, зокрема і права на здоров'я та його невід'ємну складову – психічне здоров'я, по-друге, порушення прав усіх українських дітей, причому незалежно від того - чи вони постійно проживають в Україні із початком війни, чи проживають вони на окупованих територіях, чи в зоні ведення бойових дій, чи були вимушені евакуюватись в інші країни. Такі чинники, на нашу думку, не можуть негативно не впливати на психічне здоров'я будь-якої дитини, адже постійне перебування у несприятливому для неї середовищі (повітряні тривоги, обстріли, евакуація, життя на чужині тощо) травмують психіку дитини, руйнують її психічне здоров'я, і як наслідок, фактично відбувається порушення права дитини на здоров'я. В зв'язку з вищевикладеним, існує нагальна потреба вирішення питань щодо належного забезпечення захисту прав дитини на здоров'я як особистого немайнового права, та захисту права на психічне здоров'я, зокрема його збереження, відновлення, у воєнний і післявоєнний часи.

Свого часу у спеціальних дослідженнях інтерес вчених викликало питання забезпечення права на здоров'я лише дітей, із проблемами психічного здоров'я, а саме, тих, хто перебуває у спеціалізованих відділеннях психіатричних лікарень, дитячих будинках-інтернатах. Наразі йдеться про порушення права на психічне здоров'я пересічних української дітей, які не страждають на діагностовані психічні розлади, але психічне здоров'я яких страждає під впливом повномасштабної війни на території України.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»: «... дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, - дитина, яка внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту була викрадена або незаконно вивезена за межі України, залучалася до участі у військових формуваннях або незаконно утримувалася, у тому числі в полоні [25]. Аналіз нормативної дефініції дає підстави констатувати, що діти, які сьогодні зазнають масових порушень психічного здоров'я, але не мають фізичних ушкоджень (поранень, контузій, каліцтв або зазнали будь якої форми насильства) не є, з юридичної точки зору, постраждалими від воєнних дій. По за сумнівом,

що сьогодні фактично страждає психічне здоров'я кожної дитини і діти потребують психологічної допомоги та відновлення стану душевної рівноваги та гармонії.

Подібна нормативна позиція, на нашу думку, вже не відповідає сучасним реаліям та потребує модернізації законодавства у досліджуваній сфері, шляхом внесення змін та доповнень до Закону України «Про охорону дитинства». Вирішення проблем із психічним здоров'ям дитини потребує комплексних та фахових психологічних підходів, що в свою чергу, має бути також регламентовано спеціальним законом. Автором раніше вже обґрунтовувалась доцільність прийняття Закону України «Про психологічну допомогу» [26]. Унормування правового статусу дітей, чиє психічне здоров'я постраждало внаслідок воєнних дій, формулювання легальної дефініції такого суб'єкта права, сприятиме покращенню охорони психічного здоров'я дитини, прискорить розбудову української системи психологічної допомоги та психосоціальної підтримки дитини.

Висновки. Проблема реалізації права дитини на здоров'я, зокрема на психічне здоров'я в умовах сучасних викликів, таких як повномасштабна війна, була досліджена крізь призму відповідності національного законодавства нормам міжнародного гуманітарного права та його відповідності сучасним українським реаліям. Незважаючи на ключову роль міжнародних норм і стандартів, що утворюють нормативно-правову базу для захисту дітей в умовах війни та визнають право дитини, яких торкнувся збройний конфлікт на особливу повагу та захист поміж різних категорій осіб, вони майже не містять норм, якими б гарантувався захист права дитини на здоров'я повною мірою. В чинному національному законодавстві лише йдеться про права дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів (зокрема отримала поранення, контузію, каліцтво, або зазнала фізичного, сексуального, психологічного насильства). Що ж до дітей, які постійно наражаються на ризики і чиє психічне здоров'я страждає, то їх права залишаються поза увагою Закону України «Про охорону дитинства».

Вважаємо, що елементами правового механізму реалізації, охорони і захисту права дитини на психічне здоров'я мають стати профілактика; своєчасне виявлення дітей, які потребують психологічної допомоги; надання широкого спектру психологічних послуг з відновлення психічного здоров'я; формування модерної системи надання психологічної допомоги і психосоціальної підтримки. У цій системі зі збереження та відновлення психічного здоров'я та забезпечення права дитини на психічне здоров'я мають бути задіяні заклади освіти, де провідна роль належить психологічній службі.

До перспектив подальших дослідження відноситься вивчення правового статусу суб'єктів надання психологічних послуг різним категоріям, в умовах формування нової національно візії збереження ментального здоров'я населення в умовах війни та у післявоєнний час. Надалі актуальною залишається потреба вдосконалення чинного законодавства щодо забезпечення та захисту прав дитини у збройних конфліктах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Яцина О.Ф. Вплив війни на психічне здоров'я: ознаки травматизації психіки дітей та підлітків. *Наукові перспективи*. 2022. № 7(25) 2022. С. 554–567. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/2111>.
2. В Україні побудують ефективну систему надання психологічної допомоги заради збереження ментального здоров'я нації. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/v-ukraini-pobuduiut-efektyvnu-systemu-nadannia-psykholohichnoi-dopomohy-zarady-zberezhennia-mentalnoho-zdorovia-natsii>.
3. Біда О.А., Блага А.Б., Мартиненко О.А., Пархоменко П.І., Статкевич М.Г., Тарабанова С.В. Дитинство під прицілом: права дитини в умовах збройного конфлікту на Сході України / Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ, КИТ, 2016. 82 с.
4. Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді: науково-аналітична доповідь. Київ: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2022. 23 с.
5. Москаленко В. Актуальні проблеми здоров'я та охорони здоров'я у III тисячолітті. URL: <http://amnu.gov.ua/aktualni-problemy-zdorov-ya-ta-ohorony-zdorov-ya-u-iii-tysyacholitti>.
6. Статут ВООЗ: Міжнародний документ від 22.07.1946 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU46004>.
7. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
8. Сенюта І.Я. Медичне право: право людини на охорону здоров'я: монографія. Львів: Астролябія, 2007. 223 с.
9. Резнік Г.О. Право дитини на охорону здоров'я. *Приватне право і підприємництво*. 2014. Вип. 13. С. 87-90.
10. Концепція розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року: Розпорядження КМУ від 27.12.2017 р. №

- 1018-p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80#Text>.
11. Европейская декларация по охране психического здоровья (Хельсинки, Финляндия, 2005) EUR/04/5047810/6 от 14.01.2005 г. 52670. URL: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0011/88598/E85445R.pdf.
 12. Фомич М.В. Теоретичні концепції психічного здоров'я особистості в психологічній науці. *Вісник Національного університету оборони України*. 2018. № 1 (49). С. 103–109.
 13. Корольчук О.Л. Охорона психічного здоров'я в умовах ведення АТО. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 18. С. 96–102.
 14. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / відп. ред. Я.М. Шевченко. Київ: КНТ, 2007. 626
 15. Кашлюк Ю.І. Психологічне здоров'я і психологічне благополуччя особистості як складові задоволеності життям. *Психологічний часопис*. 2017. № 3 (7). С. 47–58.
 16. Роєнко К.В. Психологічне благополуччя як показник самоактуалізації особистості. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2019. № 9. 54–61.
 17. Психическое здоровье и психосоциальное развитие детей: 17-й доклад Комитета экспертов ВОЗ по охране психического здоровья (Женева, 1979 г.). URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/91771/WHO_TRS_613_rus.pdf?sequence=1.
 18. Василевська О.І. Теоретичні аспекти дослідження і шляхи збереження психічного здоров'я учнів початкової школи. *Психологія і особистість*. 2016. Т. 1. № 2. С. 53–61.
 19. Ольховик Л.А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Л.А. Ольховик; Харків: ХНУВС. 2006. 21 с.
 20. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
 21. Охорона здоров'я і права людини: ресурсний посібник / за наук. ред. І.Я. Сенюти. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2015. 48 с.
 22. Конвенція про права дитини схваленими: Міжнародний документ Генеральної Асамблеї ООН від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
 23. Всесвітня Декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей, прийнята Всесвітньою зустріччю на високому рівні в інтересах дітей (Нью-Йорк, 30 вересня 1990 р.). URL: <http://nvkschool34.ck.ua/wp-content/uploads/2019/01/Vsesvitnya-deklaratsiya-pro-zabezpechennya-vyzhyvannya-zahystu-i-rozvytku-ditej.pdf>.
 24. Декларація про захист жінок і дітей при надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів: Міжнародний документ Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1974 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_317.
 25. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
 26. Світлак І.І. Цивільно-правове регулювання відносин з надання послуг у сфері психічного здоров'я та психосоціальної підтримки. *Наше право*. 2022. № 4. С. 110–117. URL: http://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2022-4/NP_2022_4_110.pdf.